

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «ЖАҚСЫ АДАМ/ЖАМАН АДАМ» КОНЦЕПТИНИҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДЕ СӘУЛЕЛЕНИУИ

Оразымбетова Э.Ш.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Мақалада қарақалпақ тилинің фразеологизмінде қолланылатуғын «жақсы адам/жаман адам» концептлери сөз етилген. Олардың қолланылыуы өзгешеликтери, әхмийети, қарақалпақ фольклор текстлерінде фразеологизмлердің өзине тән белгилери, мәнилери лексико-семантикалық жақтан жүдә бай екенлиги анықланған хәм анализленген.

В статье рассматриваются концепты «хороший человек/плохой человек», употребляемые во фразеологизмах каракалпакского языка. Также анализируются особенности их употребления, значение, своеобразие фразеологизмов в каракалпакских фольклорных текстах, их лексико-семантическое значение.

The article discusses the concepts of “good person/bad person” used in phraseological units of the karakalpak language. The features of their use, meaning, idiosyncrasy of phraseological units in Karakalpak folklore texts, their lexical and semantic meaning are also analyzed.

Адамзат жәмийетіндеги ең баслы тулға – адам. Адамның өзи де ол жасап турған жәмийеттеги, тәбийий орталықтағы барлық қунлылықлар менен кубылыслар, тийкарынан адамның ақыл-парасаты арқалы таңланып, усыған тән таным түсиниги менен өлшенеди. Адамның даналығы менен наданлығы, қәсийети менен қәсийетсизлиги, жақсылығы менен жаманлығы да, тәбият болмысына тән әлұан түрли затлар хәм кубылыслардың жақсы-жаман сыпаты, парқы да адам арқалы анықланып баҳаланады.

Адамға тән әлұан түрли қәсийетлердің барлығы халыққа тән таным дәстүрінде «жақсы» хәм «жаман» деген еки сөз бенен берилип, сол этирапында қамтылатуғынын көремиз. Бунда халықтаң дүнья танымынан пайда болған әлемдеги барлық баҳалылықларды тәрезиге салып, бир-бири менен салыстырыу арқалы анықлау принципи менен заңлылығына ийе. Еки заттың, артығы менен кемі, хасылы менен хасыл емеслигин айырыу, бир-бирине парқын қарама-қарсы қойыу, салыстырыу арқалы анықлау улыұмалық контрастивлик усыл ретінде адам қәсийетлерин анықлау ушын қолланылады.

Қарақалпақ дәстүрінде қәлиплескен улыұмалық таным өлшеминің «жақсы-жаман» деген еки тәрептеме усылы менен түсиниги болып табылады. Усы еки сөз арқалы адамды «жақсы адам» хәм «жаман адам» деп екиге бөлип қарайтуғынымыз шынлық хәм көплеген тиллик фактлер арқалы дәлийлlep өтиұимизге болады. Усы сыяқлы қарама-қарсы қойып сыпатлау контрастивлик усыл тек адамға ғана тән (жақсы адам, жаман жигит т.б.) емес, сондай-ақ, бизди қоршаған тәбият пенен жәмийеттеги кубылыслар менен затларға да (жәниұар, өсимлик әлеми т.б.) бирдей тийисли улыұмалық усыл болып есапланады. «Жақсы адам» менен «жаман адам»ды анықлау тек усы сөзлердің мәниси менен ғана щекленбейтуғынлығы бизге бедгили. Сонлықтан, олардың түп тийкарында жатырған түсиниклердің мәнисин сөз төркининен, контексттеги мәнисине қарай этнолингвистикалық таллау арқалы анықлаймыз. Мысалы, «ол жақсы адам», «ол жаман адам» еки тәрептеме сыпатлама да, бириншиден, оны айтыұшы адамның тек өзине тән субъективлик пикири, көзқарасы, адам қәсийетин баҳалау принципи анықланса, екиншиден, сол пикир-баҳаның субъект санасында қәлиплесиұине тийкар болған миллий салт-дәстүр, этностың өзине ғана тән таным принципи, орталықтан алған тәлим менен тәрбиясының, мораллық-этикалық үлгиси арқалы анықланатуғынлығы сөзсиз. Адам баласы, әдетте, оның инсаныйлық қәсийетлерине (ақыл-парасатына, минез-қулқы менен ис-хәрекетине, сын-сынбатына, үлгиси менен өнерине т.б зыялы белгилерине) қарап бериледи.

«Жақсы-жаман» баҳасына тийисли тилимиз жүдә бай дереклерге ийе, әсиресе фразеологизм, нақыл-мақал түрінде көплеп ушырасады. Бул фактлердің тийкарғы объекти – адам болғаны менен, анық субъект ретінде олардың түр-түрин көз алдымызға елеслете аламыз. Булар ишинде хан да, қарапайым да, ел баслаған көсем де, сөз баслаған шешен де, тулпар минип толқыған батыр да, ел намысын қорғаған бий де, жас та, ғарры да, еркек, хаял да, бай, гедей де- бәри усы галереядан өз көринисин табыуы мүмкин. Гейде жеке-дара адамның баҳасы, сын-сыпаты көпшиликке танылып атырса, гейде керисинше (елге, журтка, социаллық топарға) айтылатуғын сын сөзлер жеке адамға тийисли болады.

Адамның «жақсы-жаман» қәсийети келбетлик анықлауыш ретінде «жақсы адам», «жаман адам» түрин де ямаса «адамсыз» «жақсы», «жаман» болып анықлауыш болып келеди. Гейде, бул анықлауышларда адам атамасының орнына сол адамның маманлығы, қәсиби, атақлауазымы, жас өзгешелиги т.б. қәсийетлер қолланылады, мысалы: жақсы маман, жаман қоңсы

т.б. Көплеген тил фактлеринде «жақсы», «жаман» сыпаттамалар қатара салыстырыу түрінде де қолланылады, бундай салыстырмалы сыпаттамаларды нақыл-мақалларда көптеп ушыратамыз: *Жақсының жақсылығын айт-ийманы тассын, жаманның жаманлығын айт-ийманы қашсын; Бир жаманның жақсысы бар; Жаман айтпай жақсы жоқ* т.б. Жақсы адамның ис-хәрекетинен келип шығатуғын «жақсылық», жаман адамның ис-хәрекетинен келип шығатуғын «жаманлық» сыяқлы абстракт түсиниклер танымлық қәсийетке ийе. Булар да «жақсы», «жаман» сыяқлы көп халатларда бир-бири менен қатара жүретин контрастивлик анықтамалар. Булардың қарама-қарсылық бирлиги (философияда «единство противоположностей») деген егиз түсиник.

Адамның қәсийетлери менен сын-сыпатына байланысly қәлиплескен «жақсы», «жаман» анықтамасына тийисли турақлы сөз дизбеклерин үлкен 3 топарға бөлийге болады: 1. «Жақсы» сыпатқа ийе адамлар; 2. «Жаман» сыпатқа ийе адамлар; 3. «Жақсы» да, «жаман» да сыпатқа ийе адамлар:

*Жақсы-жаманды таныды,
Тауып кеңшилик аспанды,
Қырық батырға бас болып,
Ауға шығып атланды («Аманбай батыр» дэстаны)*

Сонда Шора сөйледи:

*— Жаман айтпай жақсы сөз,
Келмейди, деген бир сөз бар,
Олар кәпир, биз мусылман («Ер Шора» дэстаны).*

Рус әлеминиң тиллик көринисин изертлеген Г.А.Хамитова жақсылық/жаманлық концептлери «ядерные концепты» деп атайды: выделяются ядерные концепты, или концепты-доминанты, к которым в русской картине мира относятся понятия «добро»/«зло» [1; 1].

Жақсы/жаман антонимлик жуплығы қурамалы концептлик дүзилес болып, хәрбир миллеттиң дүньятанамындағы негизги концептлер болып табылады. Жақсы адам/жаман адамға текстлерде көркемлик реңк бериуде «ақ» хәм «қара» рең сүүретлеу арқалы көплеген лексемалар қолланылады. Келбетлик компонентли ақ лексемасы арқалы қарақалпақ халқы ақ реңди жақсылық тымсалы сыпатында қарайды. Буның тийкарында унамлы мәнили фразеологизмлер келип шығады: *ақ кеуил, ақ көкирек, ақ сүтине ырза болуу* т.б тил бирликлери арқалы бериледи.

Ақ лексемасына антоним болған қара лексемасы катнасында тийкарынан унамсыз мәнили фразеологизмлер жасалған. Себеби, көбинесе, бул рең арқалы жаманлық тымсалы есапланады. Иши қара, жүреги қара, кеули қара, қарасы өшиу, қара терге батыу, қара булттай түнериу т.б. тил бирликлери арқалы сәулеленеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хамитова Г. Концептосфера «добро-зло» в русской картине мира. филл.ғыл.кан.дисс...автореф. – Астана, 2010. - 24 б.
2. Кыдырбаева Г.К. «Ман» (Адам) концепти сферасы бирликлериниң лингвомәдени хәм лингвокогнетив өзгешеликлери (инглис хәм қарақалпақ тиллери мысалында) филлол.илим.филос.д-ры. (PhD) дисс автореф. –Т., 2017.
3. Наұрызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Т.: Фан. 1972.